

УДК 130.3:355

С. С. Семенов, О. В. Гегечкорі, А. М. Желаго

РЕЛІГІЯ ТА ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА (СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ВЗАЄМОВІДНОСИН)

Проведено соціально-філософський аналіз проблеми взаємовідносин між релігією та військовою службою з метою оптимізації практичної поведінки віруючої особи під час вчинення нею збройного насильства.

Ключові слова: релігія, армія, військовослужбовець.

Постановка проблеми. Одним із завдань побудови демократичного суспільства в Україні є забезпечення конституційних прав і свобод громадян, відповідності європейським стандартам у гуманітарній сфері життєдіяльності суспільства загалом та армії України зокрема. Під час визначення точок перетину інтересів релігії і армії, організації релігійної роботи у війську (до чого прагне сьогодні й Україна) важливим у методологічному плані, а також у зв'язку з організацією практичного виконання віруючим воїном завдань, пов'язаних із захистом Вітчизни, є питання трактування у віровченні різних релігій проблем війни і миру, взагалі ставлення тієї чи іншої церкви до військової служби.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що за цією темою багато писали священники, світські публіцисти, військові діячі, вчені різних світоглядних спрямувань. На наш погляд, заслуговують на увагу теоретичні розробки щодо характеристики світоглядних позицій тих чи інших релігій з питань війни та миру І. Ільїна, В. Соловйова, А. Керсновського, В. Лубського, О. Байдукова, М. Смирнова, П. Яструбова, О. Бардіна, Ієромонаха Мойсея (Боголюбова) та інших дослідників. За належної оцінки наукової і практичної значущості праць згаданих авторів варто відзначити недостатність комплексного соціально-філософського аналізу проблеми.

Мета статті – дати авторську відповідь на два важливі питання:

1. Як вдається богословам, теологам і простим віруючим у теорії і на практиці примирити війну і військову службу з ученням про єдиного для всіх людей Бога, який вимагає від своїх послідовників любові навіть до ворогів, забороняє помсту за несправедливість?

2. Як можна поєднати заповідь “не убий” з професійним призначенням воїна захищати свою Вітчизну за часів тяжких випробувань?

Виклад основного матеріалу. Військовий теоретик А. Керсновський звертає увагу на те, що релігійні пацифісти трактують християнську заповідь “не убий” абстрактно, поза часом і простором, хоча на заповіді Синайського Закону, до яких належить і заповідь “не убий”, необхідно дивитися крізь призму історичних подій Старого Завіту. “Це законодавство, – пише Керсновський, – привнесено було Іеговою своєму обраному народу – народу єврейському, а не всьому людству. Перші чотири заповіді визначають ставлення до Бога своїх батьків, останні шість – ставлення єврея до єврея. Шоста заповідь забороняє єврею вбивати єврея, як восьма забороняє єврею красти у єврея, а дев'ята забороняє єврею вчиняти наклеп на єврея. Шоста заповідь і набуває в цих умовах свого дійсного смислу. За тих часів Богом обраний народ ішов походом на землю Ханаанську. Увесь він являв собою, так би мовити, армію, а десять заповідей були першим в історії дисциплінарним статутом. Підсилені цими заповідями, сини Ізраїлю завоювали обітовану землю і затвердились у ній, нещадно винищивши іноплеменників, на яких дія шостої заповіді не поширювалася” [10].

З іншої позиції до обґрунтування можливості, а точніше необхідності, християнину брати в руки зброю підходять релігійні філософи І. Ільїн та В. Соловйов [4, 8]. Наприклад, І. Ільїн вважає застосування сили “неправедним дійством” в усіх ситуаціях. Проте у деяких випадках він неправедні дії, у тому числі участь у справедливих війнах, не відносить до гріховних. У розумінні В. Соловйова, війна – це загалом зло, але зло буває абсолютним і відносним, тобто дійсним і вимушеним, а звідси – великим і малим. Участь у війні, як пояснює відомий філософ, а також убивство під час ведення бойових дій інколи є необхідністю, особливо коли мова йде про захист себе, своїх близьких від явного ворога.

© С. С. Семенов, О. В. Гегечкорі, А. М. Желаго

Це, за словами Соловйова, відносно, менше зло, а за Ільїним, – “не гріховне вчинення неправедності”.

Взагалі ж християнські богослови та філософи здавна мали дві основні точки зору на війну як соціальне явище. Першу можна викласти так: війна є вбивством, яке забороняється Богом; сутністю християнства є любов однієї людини до іншої; християнин не повинен воювати, тому що через Ісуса Христа люди стали дітьми миру; не личить служити водночас Христу і дияволу. Друга позиція має такий зміст: смерть ворогів на війні не є вбивством; Бог любить добродушний мир і благословляє праведну війну; на землі завжди є немирні люди, тому неможна насолоджуватися миром без допомоги воєнної. Головна причина таких протилежних поглядів на війну у представників однієї й тієї ж самої церкви крилась у поділі ними воєн на несправедливі і справедливі.

Звернемося тепер до трактування цього питання у Біблії та в інших священних писаннях.

Проведений нами аналіз книг Старого і Нового Завітів [2, 3] дає підставу відразу зробити такий важливий висновок: у цілому у своєму ставленні до війни та миру православна церква далека від прямолінійності й однобічності тих чи інших тверджень.

У Старому Завіті, наприклад, говориться про те, що єврейський, Богом обраний народ часто вів війни із сусідніми народами. За законом Мойсея, кожен ізраїльтянин, за винятком левітів, повинен був носити зброю. А у Книзі Еклезіаста щодо воєн та миру сказано так: “Всьому свій час і час всякої речі під небом..., час убивати і час лікувати; час руйнувати і час будувати, час війни і час миру” (Екл. 3:2,3:8).

Ось як описується взяття Єрихону. Протягом шести днів ізраїльтяни обносили ковчег завіту навколо кріпосних стін, а на сьомий день вони обнесли його двічі, потім сім священників засурмили в сурми, народ же допомагав їм вигуками. І стіни Єрихону повалилися. “І закликали вони все, що в місті, і чоловіків і дружин, і молодих і старих, і волів, і овець, і ослів, все знищили мечем” (Нав. 6:20).

Інший приклад, коли ізраїльтяни воювали з мідянами і повбивали “кожного чоловічої статі”, а жінок і дітей узяли у полон, то Мойсей розгнівався і звелів їм убити “кожного хлопця між дітьми і кожну жінку, що пізнала чоловіка на мужеській ложі” (Числа, 31:17).

Таким чином, старозавітне вчення не забороняло ані військову службу, ані збройне насильство, тобто війну.

Що з цього приводу написано у Новому Завіті? Він прямо не проповідує своїм послідовникам нічого войовничого, навпаки, ним прищеплюються терпіння і покірність під час насильства. “Не протився злому, – повчає Христос, – коли хто вдарить тебе у праву щоку, підстав йому й другу” (Мф. 5:39). Однак у цьому разі треба зазначити: ця настанова потребує з’ясування контекстів її застосування, щоб не ввійти у суперечність з поведінкою особистості в екстремальних ситуаціях. Вона адресована насамперед тим, хто зазнає легких форм насильства, причому у суто цивільному житті. Що ж стосується захисту людини від злодія, явного ворога, то тут Христос учить займати зовсім іншу позицію. “Поверни меч свій у піхви, бо всі, хто взяв меч, від меча і загинуть,” – говорить Христос (Мф. 26:52). Наведені слова Спасителя, які адресовані апостолу Петру, означають грізне застереження всякому, хто підіймає меч на іншого.

У Новому Завіті немає прямої вказівки на заборону християнину носити або застосовувати меч у земному житті у разі загрози йому чи його ближнім убивством. Звідси такий висновок: вважати війну неприпустимою ніколи і в жодному разі, посилаючись на заповідь “не убий”, не можна, оскільки це буде суперечити Святому Писанню, моральності людини, яка не буває автоматичною. Як відомо, Бог дав Мойсею не тільки заповідь “не убий”, він дав йому також і настанову про те, як вести війну, щоб ворога перемогти (Ісх. 21:22). Згідно з християнським віровченням його послідовник заради захисту одних зобов’язаний воювати з іншими, при цьому порушуючи мир. В Євангелії є чимало послань на війну як явище, якого людство уникнути не може. Однак війни, які відбуваються навіть через найідеальніші у моральному плані спонукання, православне християнство вважає нещастям, лихом. За його віровченням сила має застосовуватися не тоді, коли це дозволено робити, а лише у разі необхідності. При цьому гріх за людські страждання покладається, у першу чергу, на тих, хто розв’язав війну: на честолюбних політиків, на невдах-дипломатів та інших, а не на воїнів, які за чужі помилки й амбіції жертвують на полі бою своїм життям. Воїни за вченням Церкви вершать подвиг заради захисту

Вітчизни, а не вбивства. Вчинене зло визначається не самим дійством убивства, унаслідок якого людину позбавляють життя, воно у причині цього дійства, у відповіді на запитання: заради чого людина пішла на нього? На війні вбивство ворогів не є її метою. Воно лише неминучий наслідок. Якщо поставлених цілей у війні можна досягти без кровопролиття, то до нього, як учить православна церква, не потрібно вдаватися. Біблія також наставляє, що противника, який склав зброю, гріх убивати, а ще зобов'язує лояльно поводитися з мирним населенням (мається на увазі з ворожого боку).

Божий заклик до милосердя, особливо його застереження про неприпустимість насильства над мирними жителями, багато в чому перекликається з науково-філософським положенням про моральний аспект змісту війни. У Біблії є чимало настанов, що прищеплюють дух милосердя воїну. Наприклад, у П'ятикнижжі Мойсея зазначено: "Гнівайся, але без жорстокості". Тобто кожен управі проявляти справедливий гнів, але жорстокість у будь-якому випадку нічим не може бути виправдана. Гнів божий, застерігає біблейське вчення, впаде на кожного, хто заплямує себе кров'ю мирного населення.

У Святому Писанні ми не знайдемо жодної огуди на адресу воїна, засудження його професійної діяльності, військового покликання. Навпаки, як вчить релігія, воїнська служба – це високоморальне надбання християнина. Слово "воїн" – високе слово у церковній мові. Про поважне ставлення православної церкви до воїнства є багато свідчень. Воно йменується церквою як "христолубиве воїнство". Коли під час богослужіння поминають померлих і згадують живих, зі всіх мирян тільки до імен військовослужбовців додається їх звання – воїн. На кожному богослужінні церква молиться за владу і воїнство своєї держави. Значення такої літургійної уваги до захисників Вітчизни і до можновладців полягає у тому, що від них найбільше, аніж від будь-кого іншого, залежить доля народу і держави, доля людей, нарешті, священний і дорогоцінний дар – людське життя. Церква систематично відправляє молитву за упокій усіх на полі битви полеглих. Для захисників Вітчизни православ'ям зроблено канонічне виключення – під час бою смертельно пораненого воїна може хрестити кожен хрещений військовослужбовець. Цей акт має таку силу, як нібито його здійснив священник.

Згідно зі Святим Писанієм війни на землі не припиняться до Другого Пришествя Христа, коли він повністю очистить землю від всякого зла, яке є причиною воєн, голоду, хвороб і всіх інших бід (Відвер. 19). Біда, лихо – це кара, яку посилає Бог для виправлення, очищення людей і для затвердження в їх душах добродієвості, добропорядності. Вихід же з війни, спасіння народу релігія вбачала виключно у бажанні Бога, у дотриманні всіма людьми християнських заповідей у повсякденному житті. Тому богословське вчення про мир можна розглядати як окремих напрямком з чітко означеними предметом і методом [1, 9]. Фундаментальним для будь-якого міркування на цю тему є, безумовно, визначення миру. Слід зауважити, що, посилаючись на Біблію, релігійні ідеологи трактують його двояко: *по-перше*, згідно зі старозавітною традицією мир – це не просто відсутність війни, а перш за все "Дар Божий". *По-друге*, Новий Завіт розглядає мир не стільки як стан зовнішнього благополуччя, скільки як "стан внутрішнього блаженства з Христом у душі".

За деякої змістовної різниці і в першому, і в другому випадках мир – це особлива благодать, певне благодіяння зверху, тобто він завжди пов'язується з Богом, з Божою волею. В ідеалі мир розуміється як сукупність благ, презентованих Богом створеній ним людині в її райському стані гармонії з Творцем. Це не що інше, як духовно-моральна єдність творіння і Творця, іншими словами, – взаємна любов. Проте, отримавши від Бога свободу, людина в реальному житті нерідко робить те, що її не прикрашає – відмовляється від добра у вигляді райської ідилії, вибирає зло і впадає через це у гріх. Як наслідок – розрив із Богом і втрата миру. Згідно з релігійним ученням шлях до досягнення нового примирення пролягає через замолювання гріхів, виправдання вірою, через прагнення до праведного життя. Тільки так людина може отримати спасіння.

Біблія вбачає причини війни у природженій кожній людині гріховності. Звідси за Святим Писанієм війни є фатальною неминучістю. Отже, можливість вічного миру у земному житті вважається примарною, тобто такою, що не підлягає практичній реалізації. Щоправда, деякі мислителі минулого пропонували свої шляхи для встановлення вічного миру на землі, зокрема через охоплення всіх людей освітою, поширення ідей пацифізму, утвердження у світі єдиної релігії тощо.

У цілому безпосереднім керівництвом до дії слугують біблійські положення з питань війни та миру не тільки для православних, але й для католиків. Кардинально різняться підходи до вирішення цих проблем у окремих протестантських течій, які не визнають збройного насильства, забороняють своїм послідовникам займатися військовою діяльністю. Сьогодні існують, у тому числі й в Україні, релігійні об'єднання неопротестантського спрямування та інших конфесій, членам яких не дозволяється брати у руки військову зброю. Згідно з переліком діючих в Україні релігійних конфесій, вівчення яких не припускає користування зброєю і відбування служби у збройних силах та інших військових формуваннях, що затверджений відповідною Постановою Кабінету Міністрів України, до таких належать адвентисти-реформісти, адвентисти сьомого дня, покутники, свідки Ісгови, послідовники харизматичної християнської церкви, християни євангельської віри та інші категорії віруючих.

Суперечності між біблійською заповіддю “не убий” і суворими вимогами війни як у християнстві, так і в інших світових релігіях вирішено, як правило, на користь військової служби.

Так, ставлення ісламу до збройного насильства найбільш повно розкрито у вченні про “джихад”, а правильніше – про “джихад меча”. Саме ж слово “джихад” означає в арабській мові не війну, а старання, зусилля. Російською мовою це слово, як вважає російський учений – спеціаліст з ісламу О. Сагадєєв, було б точніше перекласти як “боротьба”. Саме у цьому контексті розкривається і справжня сутність таких існуючих в ісламі понять, як “джихад серця”, тобто боротьба зі своїми особистими недоліками і шкідливими схильностями; “джихад язика” – повеління хорошого і заборона поганого; “джихад руки” – дотримання міри покарання у відношенні до злочинців і, нарешті, “джихад меча” – боротьба за утвердження ісламу [6]. Між тим, на Заході та й у нас до цього часу превалує єдине тлумачення джихаду, під яким розуміється так звана священна війна мусульман проти невірних.

Основні релігійні догмати і культові дії ісламу мають, як правило, миролюбний характер. Проте різні течії, що існують в ісламському русі, за своїм розсудом тлумачать

ті чи інші положення своїх священних книг Корану та Сунни, створюють свої концепції щодо вирішення різних життєвих проблем. Для прикладу звернемося до характеристики Аллаха, яка дається йому в Корані [5]. Аллах, як його змальовує Коран, дуже нагадує людину, точніше, араба VII ст. Однак усі людські якості у Аллаха доведені до найвищого ступеня. У Корані зустрічається дуже багато епітетів Аллаха, кількість яких мусульманські богослови визначають у дев'яносто дев'ять. Епітети, що характеризують якості (атрибути) Аллаха, найрізноманітніші, іноді вони взаємовиключають один одного. Аллах може бути милостивим, великодушним, милосердним і всепрощаючим. Він же одночасно мстивий, грізний та нещадний. Він творець і руйнівник. Однак найголовніші якості Аллаха – це його величність, могутність і сила. Мусульмани повинні беззастережно повністю й у всьому коритися Аллаху. Тому людина, яка вирішила наслідувати приклад Аллаха, може чинити практично будь-які проступки. Мабуть, тому історія мусульманської релігії знає приклади добра і милосердя поряд із проявами невинуватої жорстокості у відношенні до тих, хто проголошувався “ворогом ісламу”. Проте завжди віруючі були впевнені, що вони чинять відповідно до духу ісламу, тим більше що взірцем для них слугував і милосердний, і жорстокий, і всепрощаючий, і мстивий творець. Тому для правдивого мусульманина найважливішу роль під час виконання ним свого військового обов'язку відіграє вільне трактування тих чи інших приписів Корану священником, особистий приклад духовної особи. Ця ситуація багато в чому схожа з позицією, яку займали християнські церкви у період середньовіччя.

Іслам визнає поділ воєн на справедливі і несправедливі. До справедливих він відносить війни проти язичників, війни проти вівідступників та війни, пов'язані із захистом кордонів. Усі три види справедливої війни можуть мати не тільки оборонний, але й наступальний характер. Згідно з вівченням ісламу Аллах протегує тим, хто веде справедливі війни. Незважаючи на те, що Коран забороняє мусульманину вбивати мусульманина, історія ісламу, як і історія християнства, багата прикладами, коли одним помахом меча або шаблі уражався іновірець, а іншим – свій брат за вірою. Якщо не враховувати ранніх арабських завоювань,

оборонних мусульманських війн часів хрестових походів, нашествя турків на Балкани, то всі війни середньовічного ісламського світу були війнами всередині “родини Мухаммеда”. Мало чим відрізнялася ця картина і в наступні століття. Війна між Іраном та Іраком, між турками та курдами наприкінці ХХ ст., громадянська війна у Сирії у наші дні та деякі інші – яскраве тому підтвердження.

У зв'язку з актуальністю теми тероризму (а це здебільшого – ведення бойових дій за допомогою диверсій), розкриємо сутність ісламського поняття “шахід”. Від арабського шахід – це той, хто помер на шляху Аллаха, тобто за віру. В ісламському віровченні виділяють три групи шахідів. Перша – це великомученики і в земному, і у потойбічному світі, мусульмани, які захищали свою Батьківщину і померли на шляху віри. Якщо вони поранені і продовжують деякий час перебувати у контакті з навколишнім світом (розмовляти, приймати їжу тощо), то після своєї смерті вони також стають шахідами, але їх відносять вже до другої групи. До цієї ж групи шахідів належать також ті, хто загинув під час пожежі, утопився, хто просто помер на чужині, а також жінки-мусульманки, які пішли з життя під час пологів. Третя група шахідів представлена тими, хто йде воювати за віру, так би мовити, без віри в серці – хто лицемірить або шпигує проти мусульман (їх називають великомучениками у цьому світі). Проте у зв'язку з тим, що люди не знають про їхні дійсні помисли, таких вояків у разі смерті ховають за тими ж правилами, що й істинних великомучеників. І тільки Аллах згідно з ісламським віровченням зможе відрізнити дійсного шахіда від недійсного і в судний день не зарахувати його подвиг. Справжній шахід потрапляє у рай і знаходиться там на одному рівні з пророками. Це найвища нагорода для мусульманина. Саме тому терорист-камікадзе та і взагалі будь-який вояк-мусульманин вирізняється надмірним фанатизмом, беззаперечною відданістю дорученій справі та високою жертвовністю під час виконання бойових завдань.

Питання, пов'язані з військовою справою, також займають певне місце у соціально-політичній концепції буддизму [7]. У священних текстах цієї релігії є положення, які свідчать про те, що насильство і навіть убивство в обумовлених буддизмом випадках є припустимі. Говориться, наприклад, що Будда в одному своєму попередньому житті вбив кілька

еретиків. Це було зроблено для захисту віри і для спасіння їх самих від замаху на віру. У священних текстах буддистів можна знайти розповідь про те, як Будда позбавив життя злочинця заради спасіння 500 купців. На практиці послідовники Будди використовували насильство, у тому числі й збройне, за багатьох інших обставин. Якщо звернутися до давньої історії буддизму, то в ній можна відзначити військові походи численних завойовників, зокрема Чингізхана, у ході яких знищувалися цілі народи. Відомо також, що у VII–X століттях у Китаї, Кореї та Японії велися війни між буддистськими монастирями та їхніми союзами. Саме у таких зіткненнях створювалося і вдосконалювалося бойове мистецтво, яке потім склало основу японського карате і корейського тхеквондо.

Здебільшого позитивне ставлення до війни та військової справи є характерним і для національних релігій (іудаїзму, індуїзму, синтоїзму та ін.). Теологічна аргументація війн в їхніх ученнях часто тісно переплітається з обґрунтуванням, яке міститься у сфері національного.

Наприклад, у синтоїзмі особливо, дуже свято шанують представників військової професії, у тому числі й тих, хто загинув під час збройних конфліктів, захищаючи націю й імператора. Для останніх в японському місті Токіо ще у 1869 р. побудовано спеціальний Храм Ясукуні, де на металевих табличках закарбовано прізвища всіх полеглих воїнів. А таких тільки за роки Другої світової війни налічується більше двох мільйонів осіб. Загальна ж чисельність японців, які стали жертвами всіх війн, починаючи з громадянської війни (1867–1868 рр.) і до наших днів, – близько 2,5 млн людей.

Військовослужбовці, що віддали своє життя за національні інтереси, мають статус святих, їх прирівнюють до богів. Таким чином, відвідуючи храм Ясукуні, люди поклоняються душам загиблих воїнів, які ототожнюються із богами.

Про тісний зв'язок релігії з воїнством свідчить і такий факт. У Японії воїнів-смертників називають “камікадзе”. Це слово, а, точніше, словосполучення складається з двох частин: “камі”, що у перекладі з японської мови означає “божество”, і “кадзе” – “вітер”. Отже, воно трактується як “божественний вітер”.

Узагалі воїни, що сповідують синтоїзм, є взірцем армійської відданості та стійкості. Хіба не про це свідчить приклад, пов'язаний з долею

молодшого лейтенанта розвідки імперської армії Японії Оноди Хіроо, який з кількома підлеглими майже 30 років навіть після закінчення Другої світової війни вів партизанську боротьбу на Філіппінах з американським військовим контингентом, місцевими посадовцями і поліцією. Він свято керувався наказом, отриманим ще у січні 1945 р. від свого командира, генерал-лейтенанта Йокоями Сідзуо: “Самогубство категорично забороняється! Тримайтеся 3-5 років. Я обов’язково прийду за тобою. Продовжуй боротьбу, поки ще живий хоча б один солдат, навіть якщо доведеться харчуватися плодами пальм. Повторюю: самогубство суворо заборонено!”

У цілому у релігійному світогляді є кілька концепцій пояснення війн. Так, одні теологи стверджують, що війни нібито виникають через гріхопадіння людей. Бог посилає війну як покарання за їхні гріхи. Караючи війною, Бог дає кожній людині та суспільству можливість спокутувати гріхи. Інша концепція пояснює війни моральним падінням людей, їх постійним прагненням порушити моральні норми, які нібито встановлені Богом. Відповідно, ці війни згідно з релігійним віровченням виникають не за волею Бога, а через “моральну провину людини”. Інтерпретація війни також зводиться релігійними теоретиками до твердження, що більшість війн відбувається між людьми різної релігійної віри. Якби у світі існувала єдина релігія, їх можна було б уникнути. Ще однією причиною війни вважається існування атеїзму, безбожництва. Зрозуміло, що таке тлумачення сутності воєн не відповідає дійсності, ігнорує їхнє економічне та політичне підґрунтя.

Висновки

Реальне суспільне життя не застраховано від воєнних зіткнень. Потужною зброєю у воюючих сторін майже завжди була і, мабуть, ще довго буде релігія. Ведення ж бойових дій вимагає належного виконання воїнами свого професійного обов’язку. Тому теологічного обґрунтування в різних релігіях потребувало і поєднання божої заповіді “не убий” із практичною поведінкою віруючої особи під час вчинення збройного насильства. При цьому майже кожне віровчення акцентує увагу на моральних аспектах такого дійства, багатоваріантності його виміру. Проведений

нами соціально-філософський аналіз ще раз підтверджує наведену тезу.

Список використаних джерел

1. Байдуков, А. Християнское вероучение о войне и воинской службе [Текст] / А. Байдуков // Журнал патриархии. – 1999. – № 8. – С. 65–69.
2. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового завета [Текст]. – Т. 1. – М. : Духовное просвещение, 1991. – 572 с.
3. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового завета [Текст]. – Т. 2. – М. : Духовное просвещение, 1991. – 621 с.
4. Ильин, И. А. О противлении злу силою [Текст] / И. А. Ильин // Путь к очевидности. – М. : Мысль, 1993. – 325 с.
5. Коран [Текст]. – М. : Наука, 1990. – 727 с.
6. Медведев, Л. И. Именем Аллаха. Политизация ислама и исламизация политики [Текст] / Л. И. Медведев, А. В. Германович. – М. : Политиздат, 1986. – 286 с.
7. Ольденберг, Г. Будда: его жизнь, учения и община [Текст] / Г. Ольденберг. – М. : Мысль, 1990. – 525 с.
8. Соловьев, В. С. Определение добра [Текст] / В. С. Соловьев. – М. : Республика, 1996. – 842 с.
9. Смирнов, М. Ю. Вопросы войны и мира в современной христианской идеологии (Критический анализ) [Текст] / М. Ю. Смирнов : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / ЛГУ. – Ленинград, 1986. – 182 с.
10. Христолюбивое воинство. Православная традиция Армии [Текст]. – М. : ВУ, 1997. – 495 с.

Стаття надійшла до редакції 11.12.2014 р.

Рецензент – кандидат психологічних наук, професор І. І. Ліпатов, Національна академія Національної гвардії України, Харків, Україна